

НА ДОПОМОГУ СТУДЕНТУ

НАЙДАВНІША ДОБА ІСТОРІЇ БРИТАНІЇ (на допомогу студентам, які вивчають «Країнознавство Великої Британії та країн англомовного світу»)

І. ЛЕБЕДСВА

Київський національний лінгвістичний університет

Найдавніше населення Британії

Перші сліди життєдіяльності людини на Британських островах належать до доби давнього кам'яного віку – палеоліту. Відомості про них вкрай обмежені й фрагментарні. Вчені вважають, що у той час Британія була частиною Євразії, принаймні існував сухопутний перешийок, по якому у Британію та Ірландію з материка приходили перші поселенці (*Homo erectus*, людина прямоходяча) і розселилися на придатній для проживання території. Більшу частину доби палеоліту Британія була вкрита льодовиком, і умови життя там були вкрай важкими.

Для палеолітичної людини характерні збиральництво, рибальство, полювання на мамонтів, оленів та інших великих тварин, якими була багата Британія. Стоянки ранніх гомінідів розташовувалися зазвичай у печерах Південної Англії, де археологи знаходять найпримітивніші знаряддя праці (ножі, сокири, голки з кістки тощо). Найвідомішою знахідкою, яка належить до цього періоду, є т.зв. «сванскомбська людина». Найімовірніше, це була молода жінка, яка перебувала на проміжній стадії між *Homo erectus* та *Homo sapiens* (людиною розумною). Її останки (три фрагменти черепа) було знайдено у першій половині ХХ ст. поблизу однойменного поселення у графстві Кент. Це найдавніша мешканка Англії, яка відома вченим на сьогоднішній день, а також одна з найстарших в Європі. Вона жила приблизно 250 тис. років до н.е., хоча дискусії з цього приводу ще тривають і у науковій літературі можна зустріти й інше її датування.

Більшість знайдених у Британії останків давніх людей належить до т.зв. кроманьйонського типу доби верхнього палеоліту (40000–10000 років до н.е.). Зокрема, скелет (без черепа), розмальований червоною вохрою, було знайдено Д. Баклендом у 1823 р. у печері Павіленд у Південному Уельсі (до речі, на півстоліття раніше, ніж відома знахідка у гроті Кроманьйон у Франції). Вочевидь цей гомінід, помилково названий «червоною леді з Павіленду», був мисливцем і загинув під час полювання. У похованні були кістки мамонта, що разом з ритуальним розкрашуванням свідчить про існування примітивних поховальних традицій. Перехідною від верхнього палеоліту до мезоліту (середній кам'яний вік) є крезвельська культура, яка отримала свою назву від печер Крезвел-Крегз у Дербіширі, де знайдені статуетки з кістки та зображення голови коня, вигравіроване на кістці.

З переходом до доби мезоліту (приблизно у VIII тис. до н.е.) завершується льодовиковий період. Внаслідок танення льодовика відбулося підняття рівня океану й затоплення сухопутного шляху між Британією та континентом, хоча деякі вчені вважають, що перешийок існував принаймні ще декілька тисячоліть. Відступлення льодовика призвело до суттєвого потепління клімату та змін у флорі та фауні Британії. Тундра поступово зміщується на північ, на її місце приходять листяні ліси, з'являються кабани, косулі, лосі.

Наслідком відділення Британії від континенту стало те, що процеси суспільного розвитку на островах почали відбуватися з певним запізненням, порівняно з аналогічними процесами на материковій частині Європи, хоча прогрес був очевидним. Первісні люди поступово переходять до осілого способу життя, про що свідчать близько сорока поселень, відомих ученим

на сьогодні. Люди одомашнили перших тварин, зокрема собаку, до Англії були завезені злакові культури. У Шотландії приблизно у V тис. до н.е. були зафіксовані перші ознаки землеробства, а на півдні Англії у IV тис. до н.е. вже використовували примітивний плуг. Але основою господарства у добу мезоліту залишалися полювання, рибальство та збиральництво.

У добу неоліту (III – початок II тис. до н.е.) у британській спільноті відбувається т.зв. неолітична революція – перехід від привласнювальних форм господарювання до відтворювальних. Землеробство та скотарство перетворюються з допоміжних видів діяльності на основу економіки. Люди навчилися шліфувати камінь (до того його розщеплювали), отже, знаряддя праці стають досконалішими. У графстві Норфолк знайдений цілий комплекс шахт, де видобували кремій. Підземні галереї у Граймз-Грейвзі вражають своїми масштабами: понад 300 копалень розташовані на території у 15 гектарів, деякі з шахт досягають глибини 10–12 м.

Зміни в економіці і побуті давніх британців пов'язані також з переселенням на острів наприкінці доби неоліту та початку бронзового віку (приблизно III–II тис. до н.е.) племен розвиненіших культур – іберів з Піренейського півострова (висаджувались на заході Британських островів) та племен культури дзвоноподібних кубків (або споріднених з цією культурою). Останніх також називають бікерами завдяки кераміці у вигляді келихів у формі перевернутих дзвонів.

Ібери принесли з собою традиції мотичного землеробства, кераміку, лук і стріли, вміння обробляти кремій. Активно розробляючи копальні у Граймз-Грейвзі, ібери добували кремій для власних потреб та обмінювалися виробами (або заготовками) з нього з іншими племенами. Бікери, які прибули в Британію з континенту і оселилися на сході та південному сході острова, володіли технологією обробки бронзи. Вони користувалися мідними та бронзовими сокирами, якими було набагато легше вирубувати ліс і розчищати території для заняття землеробством.

Основним джерелом для вивчення життя неолітичної людини є могильники. У добу неоліту виникають нові поховальні традиції – для померлих почали будувати довгі кургани та дольмени (погребальні камери з великих кам'яних брил), де ховали одного або декількох небіжчиків, а також позначали місця поховань менгірами – вертикально встановленими великими валунами. Зокрема, такі поховання були характерними для іберів. Для будівництва таких споруд потрібні колективні зусилля значної кількості людей: наприклад, найбільший з відомих могильників у Вест-Кеннеті має довжину 106 м, а Браунсгіллський дольмен в ірландському графстві Карлоу накриває плита вагою бл. 100 тонн. Все це свідчить про значний прогрес в організації первісного суспільства, а також про виникнення традицій поклоніння мертвим, які поступово трансформувались у культ предків.

Учені досі не мають єдиної думки щодо чіткої межі між неолітом та добою ранньої бронзи, хоча більшість відносить початок бронзової доби до 1800–1750 рр. до н.е. У цей час Британські острови завдяки багатим покладам міді в Ірландії та олова на півострові Корнуолл стають одним з металургійних центрів Європи. Олово було досить рідкісним металом, тому значні запаси його сприяли розширенню міжнародної торгівлі. В Ірландії також добували та обробляли золото.

Металеві знаряддя праці витісняють кам'яні, що сприяє зростанню продуктивності праці. Зокрема, використання бронзових сокир давало можливість розчищати від лісу значні території, що потягло за собою не лише прогрес у сільському господарстві, але й збільшення населення. Людям доби бронзи було знайоме колесо, вони навчились виготовляти тканини. Водночас поселення розташовувались на найбільш зручних територіях, важкодоступні гірські райони півночі та заходу Британії залишались малонаселеними.

Розвиток продуктивних сил призвів до відчутного соціального розшарування давнього суспільства. Матеріальна нерівність серед членів громади призводила до концентрації влади

у руках невеликої групи заможних общинників та зародження інституту племінних вождів. Про це свідчать археологічні дослідження поховань кінця неоліту та початку бронзової доби. Зокрема, бікери вже мали традиції індивідуальних поховань у круглих курганах, а у могилу до небіжчика клали багато декоровані кубки та інші речі. У багатих похованнях можна зустріти прикраси та предмети розкоші, які раніше не були потрібні первісним людям, що боролись з природою за фізичне виживання. Крім того, дослідження поховань свідчить про існування торгівельних зв'язків з народами Середземномор'я, Балтійського узбережжя, континентальної Європи.

Наприкінці доби бронзи у Британії з'являються укріплені поселення, які будувались у важкодоступних місцях. Їхня поява була спричинена необхідністю боротьби з кельтськими племенами, які розпочали переселення на острови саме у цей час. Водночас серед артефактів бронзової доби збільшується кількість знахідок зброї, що не було характерним для доби неоліту.

Кінець неоліту і початок доби бронзи у Британії пов'язаний з виникненням мегалітичних споруд (грец. «великий камінь») з гігантських валунів. Вони були характерними у ті часи для всієї Західної Європи, але на Британських островах їх залишилось особливо багато – майже 1000. Відомі мегалітичні споруди різних видів: це вже згадувані дольмени і менгіри (останні позначали не лише місця поховань, але й кордони між племенами), але найцікавішими є кромлехи – галереї або кола з величезних, поставлених вертикально кам'яних брил. Їх призначення досі викликає суперечки. Найвірогідніше, вони відігравали роль культових споруд або астрономічних лабораторій, деякі вчені вважають, що так облаштовувались місця торгівлі або поховань (під деякими монолітами справді знайдені могильники).

Найвідомішою мегалітичною спорудою є Стоунхендж на Солсберійській рівнині, а найбільшою – коло каменів в Ейвбері (Вілтшир). Стоунхендж являє собою коло з величезних каменів, накритих зверху кам'яними плитами, у центрі якого розташовані ще декілька валунів та стовп, обернений у сторону сонця, що сходить. Будувався Стоунхендж у три етапи, приблизно у 2800–2000 рр. до н.е. Будівництво такого масштабу вимагало значних колективних зусиль, що свідчить про суттєві зрушення в організації суспільства. Каміні вагою у 4 тонни були доставлені з Уельсу (більше 200 км), а величезні брили вагою до 54 тонн транспортувались на відстань у 40 км. У день літнього сонцестояння сонце піднімається точно по головній осі Стоунхенджа, тож учені схильні вважати його або астрономічною лабораторією, або місцем для відправлення сонячного культу.

В Ейвбері мегалітична споруда має інший вигляд: каміні висотою у 6–7 м розташовані двома концентричними колами, з'єднаними алеєю з валунів, в одному з кіл знайдені поховання. Неповдалік знаходиться насипний курган Сілбері-Гілл у вигляді конусу із зрізаною верхівкою висотою 40 м. Причини його створення досі залишаються загадкою – під курганом археологи не знайшли поховань. Релігійний центр Ейвбері з'єднаний з копальнями у Граймз-Грейвзі шляхом Ікнілд – одним з найдавніших шляхів Англії.

На жаль, на підставі археологічних даних важко реконструювати більш детально життя британського суспільства у III тис. до н.е., але наявність таких грандіозних споруд свідчить про досить високий рівень його розвитку. Іноді на підставі спорідненості пам'яток, залишених давніми спільнотами на Британських островах та у Західній Європі, вчені об'єднують ці племена під спільною назвою мегалітичної культури, яка має певні регіональні особливості.

Визначити етнічну приналежність найдавніших британців неможливо через брак даних. Крім того, коли у добу заліза на острови прийшли кельти, вони частково підкорили, частково асимілювали місцевих мешканців, поширюючи свою культуру по всій Британії та Ірландії. Тому найдавніша історія Британії досі має багато загадок, однією з яких є походження народу піктів. Ймовірно, пікти мешкали у Британії на початок кельтської колонізації і були витіснені на північ острова. Вони стали відомими досить пізно, коли з ними зіткнулися

римляни, намагаючись опанувати островом. Свою назву пікти («розфарбовані люди») також отримали від римлян. Брак археологічних джерел та письмових пам'яток не дає можливості точно визначити етнічне походження цього народу, більшість вчених вважають піктів доіндоевропейським народом. Існує також гіпотеза, що пікти – це колишні ібери, витіснені кельтами.

Кельтська Британія

Доба заліза, що припадає на останнє тисячоліття до нашої ери, на Британських островах тісно пов'язана з кельтами – племенами індоєвропейської мовної групи, які на межі II–I тис. до н.е. розселились майже по всій Західній і Центральній Європі. Їхнє просування на нові території у переважній більшості мало характер колонізаційних процесів, а не набігів з метою пограбування. Головною причиною міграції стало порушення рівноваги між демографічною ситуацією та можливостями низькопродуктивної економіки. Неможливість прогодувати населення, чисельність якого постійно збільшувалась, примушувала кельтів у боротьбі за життєвий простір шукати нові території, придатні для сільськогосподарської діяльності. Втім, учені не виключають й інші причини, зокрема соціальну нерівність, що ставала дедалі відчутнішою в міру того, як поширювалось залізо.

Кельтів називають «народом доби металу». Вони принесли до Британії досконаліші знаряддя праці, зброю, а також більш розвинену соціально-політичну практику та кельтські мови. Лінгвісти виділяють дві гілки кельтської мови – гойдельську, яка стала основою ірландської, гельської, менської мов, та галло-бретонську, на якій базуються сучасні валлійська та бретонська мови.

Кельтська колонізація пов'язана з появою перших письмових відомостей про острови, які мають фрагментарний характер. Завдяки кельтам острови потрапляють у поле зору античної історіографії. Зокрема, Геродот у V ст. до н.е. лише припускав, що десь далеко на заході нібито існують Кассітеріди – Олов'яні острови. А вже бл. 325 р. до н.е. мандрівник Піфей з Массалії (Марселя) здійснив подорож до Британських островів (які він назвав Претанськими) й описав їх. У III ст. до н.е. римляни вже добре знали про існування Британії (Альбїон), Ірландії (Ірне) та Ісландії (Туле), а власне назва Британія (Britannia) вперше з'явилась у Цезаря.

Першими розпочали колонізацію Британських островів (початок I тис. до н.е.) племена гойделів (гелів, гаелів). Маючи перевагу над місцевим населенням завдяки досконалішій зброї та вищому рівню суспільної організації, вони досить швидко опанували Британію, але через декілька століть були змушені поступитися більш розвиненим бриттам. Втім, в оцінці часу і шляхів кельтської колонізації Британських островів у науковій літературі є розбіжності. Так, деякі вчені вважають, що гойдели спочатку висадились в Ірландії, а звідти почали просування у напрямку Корнуоллу, а приваблювала їх передусім наявність покладів міді та олова (адже кельти були чудовими ковалями). Але більшість дослідників згодні, що під тиском бриттів гойдели були витіснені у менш зручні для проживання райони Уельсу, Ірландії, Шотландії.

Далека і бідна Ірландія менше цікавила римських, а згодом англосаксонських завойовників, під натиском яких була зруйнована бриттська цивілізація, тому в ній набагато довше існували кельтські політичні та соціальні інститути, культурні, мовні традиції. Зокрема, у деяких регіонах Ірландії та Шотландії досі розмовляють гельською мовою. Крім того, ірландська соціальна практика, яка не зазнавала відчутних впливів навіть за доби раннього середньовіччя, дає вченим найбільш цілісне уявлення про суспільну організацію кельтського етносу.

Друга хвиля кельтської колонізації Британії припадає на середину I тис. до н.е. і пов'язана з племенами, які узагальнено називають бриттами. Відтіснивши гойделів, вони закріпились на півдні та південному сході, а потім опанували весь острів. Частково підкоривши, частково

асимілювавши місцевих мешканців, бритти перетворились на основне населення Британії до доби англосаксонського завоювання. У сучасній науці назва цих племен поширилася на усе кельтське та кельтизоване населення Британії.

У I ст. до н.е. у Британії висадилися кельтські племена белгів. Вони мешкали у північній Галлії (сучасна Франція), але частина племен була змушена перетнути Ла-Манш, зокрема під тиском римських військ, які якраз у ті часи завойовували Галлію. Белги були найрозвинутішими з усіх кельтських племен Британії внаслідок близького знайомства з воєнними і культурними традиціями Римської держави. Вони закріпились у південній Британії, підкорили низку місцевих племен, але опанувати значні території не встигли: майже одразу Рим також розпочав просування у бік Британії.

У кельтів була племінна організація суспільства, патріархальний рід залишався його основою. Сукупність родів складала плем'я, декілька племен під впливом спільної загрози могли об'єднатись у племінні союзи й обрати єдиного лідера, але ці конфедерації племен зазвичай були нетривкими і швидко розпадались.

Головним видом господарської діяльності у придатних для цього регіонах південного сходу було сільське господарство, на пагористій північно-західній частині – скотарство. Земля, якою спільно володів рід, була основною економічною одиницею. Вона поділялась на ділянки, які обробляли окремі родини. Ці ділянки могли ділитись, подрібнюватись при збільшенні кількості родичів, але у будь-якому разі земля не могла вийти з власності родової групи.

Кельтська колонізація сприяла відчутному прогресу острівного сільського господарства. Кельти вміли користуватись легким плугом, який, втім, не перегортав землю, її потрібно було розпушувати двічі. Тому кельтські поля мали квадратну форму: господарі проходили їх з плугом, в який було запряжено пару волів, вздовж і поперек. Революційні зміни у кельтському сільськогосподарському виробництві пов'язані з міграцією белгів, які принесли з собою традицію користування важким плугом, в який запрягали декілька пар волів. Відтоді кельтські поля набули форми прямокутних смуг, а Британія перетворилася на експортера сільськогосподарської продукції. До речі, форму кельтських земельних ділянок (квадратну чи прямокутну) можна побачити і зараз при аерофотографічній зйомці місцевості.

Переселення белгів спричинило прогрес і у розвитку інших сфер життя кельтської спільноти Британії. Зокрема, вони запровадили практику використання золотих монет замість залізних брусків, якими користувались при розрахунках бритти. З їхньою появою на острові з'являються оппідуми – укріплені поселення напівміського типу, які часто відігравали роль племінних центрів. Від сільських поселень, характерних для попередньої доби, оппідуми відрізнялися не лише фортифікаційними спорудами, але й тим, що в них окремими кварталами оселялись ремісники, а у найбільш захищених частинах оселялась знать. Деякі з таких містечок за добу римського завоювання перетворились на справжні міста: Лондіній (суч. Лондон), Веруламій (Сент-Олбанс), Камулодун (Колчестер). Хоча, за іншими даними, Лондіній був заснований римлянами.

Суспільна структура кельтської спільноти відповідала стадії початку розкладу патріархально-родового устрою. Розвиток продуктивних сил, а також успішне завоювання, можливість використовувати працю підкореного народу вели до соціального розшарування, виділення племінних вождів та знаті. Особливо ці процеси посилювалися наприкінці I тис. до н.е. після переселення белгів. Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва, викликана технічними новаціями белгів (важкий плуг, гончарний круг, досконаліші залізні сокири, здатні вирубувати густі ліси тощо), вела до можливості акумулювати надлишки продукції, отже, створювалися передумови для поглиблення соціальної диференціації та прискорення політичної організації кельтів.

Ці процеси у Британії розвивались нерівномірно. Розклад первіснообщинного ладу, зміцнення влади вождів («королів»), відокремлення знаті відбувалися пришвидшеними темпами у племен південно-східної Британії, які ближче стикалися з римлянами, в той час як на півночі та в Уельсі, де в силу природних умов превалювало пастуше скотарство, племінні «держави» були відсутні. Водночас інститути родового суспільства, зокрема общинна власність на землю, у кельтів доримської доби залишалися міцними, соціальна диференціація не набула крайніх форм.

Окремою суспільною групою у кельтів були друїди. Вони становили замкнену касту жреців і виконували традиційні для патріархального суспільства функції: відправляли релігійні обряди, здійснювали судочинство, лікували, робили астрономічні спостереження тощо. Їхнє важливе місце у соціальній ієрархії було обумовлено тим, що друїди були зберігачами знання і передавали його з покоління у покоління. Кельти не займалися архівуванням інформації, структура їхнього суспільства не досягла ще такого рівня соціальної організації, коли без фіксації, наприклад, юридичних норм функціонування спільноти стає неможливим. Крім того, кельти використовували огамічне письмо, що складалося з рисочок, які розташовують по обидві сторони вертикальної, а пізніше – горизонтальної лінії, в якості матеріалу часто використовувались камінь або дерево. Одна з сучасних гіпотез стверджує, що у такий спосіб друїди записували закляття, які діяли доти, доки зберігався сам напис.

Писемність кельтів була незручною для запису великих текстів. Через це історію кельтів іноді називають «мовчазною». До нас не дійшло ані літературних творів, ані якихось господарських записів, ані збірки юридичних норм доримського періоду.

Кельти були язичниками, поклонялись силам природи, їхні божества жили у деревах, каменях, струмках тощо. Свої обряди вони відправляли у священних гаях, іноді для цього використовували мегалітичні споруди доби неоліту, яких у Британії було вдосталь. Центром друїдів був острів Англіс в Ірландському морі. Через специфіку письма та інші причини відомостей про друїдів Британії залишилось дуже мало. Найповніша інформація про них міститься у творах Юлія Цезаря та Тацита, зятя римського намісника у Британії Юлія Агриколи. Але до цих даних потрібно ставитися критично, оскільки римляни були вкрай негативно налаштовані до кельтського жрецтва через практику людських жертвоприношень.

Тому, на жаль, достеменно реконструювати кельтський пантеон богів доби заліза, їхні взаємозв'язки та «функціональні обов'язки» наразі не видається можливим. Певні дані дає археологія, наприклад, знахідка у 1984 р. т.зв. «людини з Ліндоу» у торфовищах Чеширу. Чоловік, який жив приблизно у I–II ст., зазнав смерті через ритуальне «потрійне вбивство» – спочатку його закололи ножом («удар милосердя»), потім задушили та перерізали горло. Після цього його скинули в озеро, ймовірно, приносячи у жертву озерному божеству. Але залишки матеріальної культури, які вивчає археологія, не дають можливості зрозуміти особливості духовного життя давніх спільнот.

Водночас, кельти залишили по собі багатющу культурну спадщину – як матеріальну, так і духовну. Кельти були неперевершеними майстрами обробки металу. На Британських островах знайдені чудові зразки кельтської майстерності – орнаментовані мечі, щити, кинджали, посуд, шийні гривні – торквес тощо. На південному заході Британії виготовляли декоровані металеві дзеркала. Багато артефактів кельтської доби зберігається зараз у Британському музеї, зокрема єдиний в Європі рогатий бронзовий шолом, знайдений у центрі Лондона. Кельтам належить заслуга винайдення особливого орнаменту у вигляді переплетених ліній, що не мають ані початку, ані кінця. Цей орнамент згодом широко використовувався при оздобленні рукописних книжок у добу Раннього Середньовіччя в Англії і став прикметною ознакою середньовічної англійської мініатюри.

Крім того, великий вплив на розвиток духовної культури людства зробила кельтська епічна спадщина. Щоправда, вона не дійшла до нас в автентичному вигляді, тому що була записана значно пізніше, але окремі елементи свідчать про її архаїчні коріння. В ірландському епосі переважають героїчні мотиви, валлійський, поруч з героїкою, зберіг потужну ліричну складову. Окремі сюжети, які увійшли до духовної скарбниці людства, мають кельтське походження (король Лір, Трістан та Ізольда, король Артур тощо).

Британія під владою Римської імперії

Римський період історії Британії охоплює майже півтисячі років. Зазвичай його межами вважають 43 р. н.е. – похід Клавдія та початок завоювання, та 407 р., коли Римська імперія остаточно відмовилась від своєї північної провінції (іноді кінцем римської доби вважають 410 р., коли імператор Гонорій офіційно відмовився повертати легіони у Британію). Ці дати окреслюють період, коли Британія була складовою частиною єдиної політичної системи, утвореної Римом. Але зв'язки між ними були встановлені набагато раніше завоювання, навіть раніше експедицій Цезаря, і не були розірвані одночасно з виведенням останніх легіонерів.

Британія опиняється у полі зору Риму наприкінці I тис. до н.е. Інтерес, який з'являється у римської еліти до далекого острова, потрібно розглядати як у контексті трансформацій, які переживала антична держава у процесі переходу від республіки до імперії, так і у прив'язці до міграційних процесів белгів. Останні, відчуваючи тиск з боку Риму, який особливо посилювався з початком Галльських воєн Цезаря (58–51 рр. до н.е), переселялися на острів. Відвойовуючи там собі життєвий простір, белги не поривали політичних та економічних зв'язків зі своїми континентальними родичами, а іноді між правлячою белзькою верхівкою по обидві боки Ла-Маншу існували також родинні відносини. Крім того, белги взяли під свій контроль торгівлю з континентом: обидва кінця торговельних шляхів у Південній Британії та Північній Галлії контролювала белзька племена верхівка. З Британії експортували товари, без яких неможливо обійтись під час воєнної кампанії (зерно, залізо, шкіри, худобу), а з імперії поставлялись предмети розкоші для племінної аристократії. Зрозуміло, що Рим був зацікавлений у тому, щоб взяти цю торгівлю під свій контроль.

Римська держава у I ст. до н.е. переживала розклад республіканського устрою і створення передумов для запровадження імператорської одноосібної влади. Гай Юлій Цезар, який обіймав посаду проконсула у вже завойованих Римом південногалльських провінціях (Цизальпійська Галлія), прагнув за рахунок військових успіхів зміцнити свою владу та авторитет. Підкорюючи т.зв. «космату» (тобто ще незавойовану, дику) Галлію, Цезар зіткнувся з фактами воєнної та політичної допомоги континентальним белгам з боку споріднених острівних племен. Іноді розбиті римлянами правителі втікали у Британію, а згодом знову розпочинали загрозувати планам римлян.

У 55 та 54 рр. до н.е. Цезар організував дві експедиції до південної Англії. Перша з них ледь не закінчилась катастрофою для римських легіонерів, оскільки Цезар не розраховував, що зустріне з боку остров'ян відчайдушний опір. Ще до моменту висадки римські легіонери були налякані виглядом озброєних людей, що стояли на узбережних скелях, чекаючи римського десанту. Крім того, римляни не були обізнані з особливостями навігації на Ла-Манші і ледь не втратили свій флот.

Зрозуміло, що під час збройної сутички римляни перемогли завдяки досвіду, досконалім військовій тактиці, кращому озброєнню, але Цезар зрозумів, що завоювання Британії потребує часу і концентрації значних ресурсів. Сам він окреслив мету першої експедиції як розвідувальну. Водночас великий полководець був змушений визнати, що британські кельти виявились чудовими воїнами.

Наступного року Цезар організував масштабнішу операцію силами 5 легіонів (25000 осіб) та кавалерії (у першій експедиції взяло участь 10000 осіб, або 2 легіони, причому кіннота не змогла висадитись на берег). Цього разу кельтські племена спромоглися висунути лідера – вождя одного з племен Кассівелана. Цезар не називає, вождем якого племені був Кассівелан, лише зазначає, що його землі лежали за Темзою. Можливо, племінним центром був Камулодун на південному сході Британії. Кассівелан відмовився від ополчення, що складалося з рядових землеробів-общинників, і залучив до боротьби професійних вояків – кавалерію та бойові колісниці, які не давали римлянам спокою.

Але серед кельтських племен не було єдності. У той час, коли одні чинили відчайдушний опір, інші намагались використати могутнього супротивника у власних політичних інтересах, шукали у римлян покровительства у своїй міжплемінній ворожнечі з Кассівеланом. У підсумку останній був змушений капітулювати, а Цезар, прихопивши заручників та встановивши розмір данини, повернувся на континент. Перед від'їздом він взяв під свою протекцію короля племені триновантів, заборонивши Кассівелану втручатись у справи сусідів, і таким чином створив прецедент для виступу Риму як арбітра у міжплемінних суперечках.

Отже, якщо Цезар і планував під час експедицій закріпитись на острові, він цього зробити не зумів. Кельти виявились мужніми і вправними воїнами, які організували відчайдушний опір. Тож слави підкорювача Британії Цезар не здобув, проте він залишив свої «Нотатки про Галльську війну», в яких першим докладно описав природні умови Британії, зовнішній вигляд, суспільний устрій, військове мистецтво острівних кельтів, а також перебіг обох кампаній.

На майже століття збройна експансія Риму у напрямку Британії припинилась, натомість розвивались торговельні зв'язки і відповідно зростав обсяг знань про острів. У Британії у цей час тривали процеси зміцнення влади племінних вождів (королів). Найсильнішим племенем на межі тисячоліть були катувеллауни, вождь яких Кунобелін (шекспірівський Цимбелін, бл. 5–40 рр. н.е.) зумів приєднати до своїх володінь землі триновантів, атребатів і деяких інших племен і перетворитись на домінуючу силу на південному сході Британії. Катувеллауни взяли під свій контроль торгівлю з континентом. Королі, позбавлені Кунобеліном своїх володінь, шукали захисту Риму, але імперія не поспішала на допомогу, тим більше, що Кунобелін не загострював відносини з Римом.

Хоча внутрішні проблеми (громадянські війни, падіння республіканського ладу) на певний час відволікали увагу Риму від завоювання острова, але римська еліта не відмовилась від своїх експансіоністських настроїв. Подібні плани виношував перший імператор Октавіан Август, а імператор Калігула навіть розпланував кампанію, вирішивши в якості приводу використати суперечки у родині Кунобеліна. Останній вигнав з королівства одного зі своїх синів, Аммінія, який звернувся за допомогою до імператора, визнавши себе підданим Риму. Калігула розцінив це як капітуляцію, але в останній момент відмінив військовою операцію.

Після вбивства Калігули імператорський трон дістався його дядьку Клавдію, якому була потрібна переможна кампанія для зміцнення свого авторитету у римському суспільстві. У 43 р. на острові висадилась римська армія у складі 4 легіонів і допоміжних військ (близько 40 тис. осіб) і розпочала просування вглиб острова.

Для обґрунтування необхідності підкорити острів у Клавдія було безліч причин. Хоча Кунобелін на той момент уже помер, влада перейшла до двох його синів – Каратака (Карадога) і Тогодумна, які також відмовили Аммінію в його частині спадку. Клавдій використав також історію про порушення Кунобеліном обіцянки не чинити насилля щодо триновантів, яку Кассівелан приніс Цезарю сто років тому. Кунобелін підкорив триновантів і переніс свою столицю у Камулодун, що був одним з головних пунктів торгівлі з Римом. Верика, король племені атребатів, прадід якого Коммій був союзником Цезаря під час двох експедицій, також був позбавлений катувеллаунами володінь і також шукав підтримку Риму.

Своїми успіхами у підкоренні острова римляни мають завдячувати як силі й дисципліні власної армії, так і ворожнечі, що не припинялася між британськими племенами. Кельтські вожді, військо яких складалось з представників військової аристократії, що воювали на колісницях, і пішого народного ополчення, не могло на рівних протистояти професійним римським підрозділам, хоча Каратак намагався організувати відчайдушний опір. Але, як і сто років тому, спільна небезпека не привела до об'єднання сил кельтських племен, зокрема далася взнаки багаторічна гегемонія катувеллаунів. Каратак (Тогодунн загинув у перших битвах) зумів укласти оборонний союз з племенем сілурів у Південно-Західному Уельсі і декілька років очолював боротьбу з римлянами. З іншого боку, Картимандуа, королева великого племені бригантів на півночі Англії, вступила у союз з Клавдієм. Римські війська допомогли придушити декілька повстань проти неї, а Картимандуа видала римлянам Каратака, який серед бригантів шукав притулок після розгрому. Мужність Каратака вразила Клавдія, і він дозволив переможеному королю разом з родиною жити у Римі як багатим заручникам.

Для Клавдія кампанія закінчилась переможно: він сам прибув у Британію, де прийняв капітуляцію одинадцяти племінних вождів і урочисто вступив у Камулодун. До 47 р. Рим завоював південно-східну частину острова, від р. Северн на заході до р. Трент у центрі острова. На честь розширення володінь імперії Клавдій додав до імені свого сина ще одне – Британнік.

Завойована частина Британії була перетворена на римську провінцію. Римлянам не було потрібно заселяти приєднані території власними громадянами, отже, завоювання не супроводжувалося винищенням місцевого населення або перетворення його на рабів. Навпаки, будуючи універсальну імперію, метрополія спиралась на місцеву знать, залучаючи її до управління і покладаючи на неї адміністративні функції. На перших порах Клавдій намагався опертись в організації управління на інститут т.зв. «королів-клієнтів», тобто розраховував на лояльність місцевих вождів. Але така практика ставала неефективною, якщо римляни допускали надужиття у ставленні до кельтської знаті, і це провокувало повстання племен.

Показовим є випадок з племенем іценів, що мешкало на сході Англії й мало статус «союзників» імперії. Перед смертю їхній король Прасутаг заповів половину володінь імператору, розраховуючи на відповідні гарантії для своєї родини. Але римські чиновники не лише конфіскували майно короля і місцевої знати, але й жорстоко познущались над удовою Прасутага Боудиккою (Боадіцеєю) та її доньками. У 60 р. розлючена Боудикка очолила велике повстання, до якого приєдналися інші кельтські племена. Рим виявився неготовим до розвитку подій, повстання швидко охопило південні території. Військо Боудикки захопило і спалило Камулодун, Веруламій і Лондіній, тисячами жорстоко знищуючи римлян і тих, хто співпрацював з імперією.

Головні сили римлян у той момент були зайняті війною в Уельсі, де намісник Светоній Паулін намагався ліквідувати центр друїдів на о. Англісі. Римляни були змушені швидко повертатися з походу. Під час генерального бою кельти були вщент розгромлені, а Боудикка, за легендою, разом з доньками прийняла отруту. Постаць Боудикки шанується у сучасній Великій Британії як приклад національної гордості та мужності. За часів правління королеви Вікторії (1837–1901) у Лондоні їй був встановлений пам'ятник, щоб підкреслити роль жінки в історії Сполученого Королівства.

Попри запеклий опір, які чинили племена, що мешкали в Уельсі, римлянам вдалося захопити ці території, ліквідувати капище друїдів на о. Англісі і знищити кілька сотень друїдів. У такий спосіб імперія позбулася важливого чинника, який живив опір кельтів – друїди часто виконували роль ідейних натхненників повстань. Але це не означало, що британські мешканці остаточно підкорились. Нова хвиля виступів розпочалась у 69 р. внаслідок політичної нестабільності в імперії («рік чотирьох імператорів»), у тому числі повстали колишні союзники Риму бриганти, які вигнали Картимандую з країни.

Низка повстань стала приводом для римлян продовжити завоювання острова, особливо після того, як до влади прийшла нова династія Флавіїв. Остаточне підкорення Уельсу було завершено у 77 р. новим намісником Юлієм Агриколою. У ці ж роки римляни просунулися на Північ і придушили повстання бригантів. Внаслідок цього походу у 70-х рр. кордони провінції змістились на північ, де римляни заснували свій опорний пункт у цьому регіоні Ебуракій (суч. Йорк). На початку III ст., з налагодженням системи управління провінцією, залученням до нього місцевої знаті великі повстання завойованих племен припинились.

Незважаючи на значну перевагу свого війська, Рим не завоював острів повністю, хоча принаймні тричі намагався це зробити. Спочатку амбітний Агрикола у 79–84 рр. завдав поразку піктським племенам (каледоніям) і просунувся до затоки Морей-Ферт, а римський флот досяг північної точки Шотландії. Експедиція була призупинена через необхідність закріпитись на завойованій території, а також через відкликання Агриколи з посади. Римські імператори боялись успішних воєначальників, які користувались популярністю у військах, оскільки армія була в імперії тією силою, якій ніхто не міг протистояти.

На певний час просування римлян на північ призупинилось, а від р. Тайн до затоки Солуей-Ферт за наказом імператора Адріана у 122–124 рр. було споруджено оборонну лінію, т.зв. Стіну Адріана. Більший час існування Римської Британії вона виконувала роль північного рубежу завоювання. Наступний імператор Антонін Пій бл. 140 р. організував новий похід у Шотландію, наслідком якого стало просування римлян далі на північ і розбудова там нового оборонного укріплення – Стіни Антоніна від р. Форт до р. Клайд. Але римляни втримати цей рубіж виявились неспроможними і під тиском північних племен знову відійшли до Стіни Адріана.

Весь час існування Римської Британії невідкорені північні племена піктів і скоттів (гойдельські племена, які переселились з Ірландії) постійно нападали на територію провінції. Зокрема, у 180 р. пікти прорвали Стіну Адріана і вирізали римський гарнізон. Коли на початку III ст. вони знову перейшли лінію прикордонних укріплень, для стабілізації ситуації у 208–209 рр. до Британії прибув імператор Септимій Север Луцій. Він зробив спробу просунутися на північ ще далі і дійшов до Абердину. Стіна Адріана була відновлена, напади північних племен призупинені, але кампанія була перервана через смерть імператора у 211 р. у Йорку. Син Септимія Севера Марк Аврелій Антонін не став продовжувати політику просування на північ, і північ острова уникла завоювання. Ще одну спробу завоювати Британію повністю у 306 р. здійснив Констанцій I, але, за іронією долі, він також помер у Йорку, завдяки чому Британія стала свідком проголошення римськими легіонерами нового імператора Костянтина Великого. Останній одразу вирушив до імперії боротися за одноосібну владу.

Північна частина острова так і не була завойована Римом і, таким чином, був покладений початок відокремлення майбутньої Шотландії від решти території острова. Там продовжували жити «північні дикі народи», як їх називали римляни (пікти, бритти, скотти), які не зазнали римського цивілізаційного впливу. Натомість Римська імперія міцно утвердилася на південному сході острова – майбутній Англії. На цій території імперія насадила свою систему управління.

Спочатку провінція Римська Британія була поділена імператором Септимієм Севером на дві частини – Верхню Британію зі столицею у Лондінії і Нижню Британію, центром якої став Ебуракій. Наприкінці III ст. Британія складалась з чотирьох провінцій, згодом – з п'яти, але весь час зберігалися відмінності в управлінні між стабільним Півднем з цивільною адміністрацією і небезпечною Північчю, де управлінські функції належали військовим. Римляни були змушені тримати у Нижній Британії значний контингент для оборони від північних племен, розміщений у фортецях. Тут майже не було великих міст з цивільним

населенням. Йорк, який за імператора Севера здобув статус римської колонії, виріс поблизу римської фортеці і поступово перетворився на другий важливий адміністративний центр після Лондінія.

Систему місцевої адміністрації в Британії Рим будував на тих самих принципах, що і на інших завойованих територіях. Племена були реорганізовані в общини (цівітас), місцева знать яких брала на себе функції місцевого управління. Водночас до кінця V ст. Рим не змінював практику не призначати на високі адміністративні посади місцевих мешканців, отже високу кар'єру у Британії могли зробити вихідці з інших провінцій імперії.

Одразу після завоювання розпочався бурхливий розвиток міст, як за рахунок заснування нових (Ебуракій), так і завдяки перетворенню на міста кельтських поселень. Великі міста отримали статус муніципія, які управлялися самостійно і мешканці яких мали статус римських громадян. Міста будувались за римськими зразками, у них споруджувалися форуми, громадські лазні, амфітеатри, монументи. Поступово міста перетворилися на адміністративні, економічні і суспільні центри Британії, сформувався прошарок городян, який складався з бюрократії, купців, ремісників, у деяких містах, зокрема Колчестері, оселялись відставні солдати. Останні складали значну частину романізованого суспільства Британії, оскільки імперія запровадила практику надання воякам після відставки римське громадянство, і це спонукало бриттів поповнювати лави римської армії. Пізніше, намагаючись стабілізувати ситуацію в імперії, Марк Аврелій у 212 р. своїм едиктом надав усім вільним мешканцям провінцій, крім дітей, римське громадянство.

Учені схильні вважати, що саме за римської доби був заснований Лондіній, який поступово перебрав на себе функції адміністративного центру. Наприкінці III ст., під час сепаратистському заколоту начальника римського флоту у Британії Караузія, який тимчасово встановив контроль над провінцією (387–293), у Лондінії почалося карбування монети. Після ліквідації заколоту (296) ця практика не була скасована, що сприяло підвищенню ролі міста.

Посиленню Лондінія сприяло також формування від нього мережі шляхів, які мали стратегічний і комерційний характер і були покликані з'єднати віддалені регіони провінції. Шляхам римляни надавали особливого значення, прокладаючи їх по всій імперії. Чудові кам'яні дороги, що брали початок від Лондінія і за якими стежили спеціальні служби, розходились по всій території провінції. У британській історії система римських шляхів зіграла важливу роль, поки держава звернула увагу на цю проблему під час промислового перевороту у XVIII ст. Тисячу років британці користувались римськими шляхами.

Повстання Боудикки, бригантів та інші переконало Рим у недоцільності опори на залежних від себе «королів-клієнтів», і до місцевого управління стали активніше залучати кельтську аристократію. Вона сприймала римський спосіб життя і долучалась до імперської культури. Римляни свідомо спонукали місцеву знать до переймання їхніх звичок, побуту. Зокрема, Агрікола заохочував розмовляти латиною, носити римський одяг. За свідченням Тацита, «юнаків із знатних родин він розпочав навчати вільним наукам... і ті, у кого латина ще нещодавно викликала відкриту неприязнь, гаряче розпочали вивчати латинське красномовство. За цим прийшло бажання одягтися по-нашому, і багато хто вбрався у тогу. Так поступово наші пороки звабили британців, і вони приохотилися до портиків, терм і вишуканих бенкетів».

Найяскравіше акцепцію римського способу життя демонструють вілли, велика кількість яких з'явилась у III ст. у британській сільській місцевості. Місцева знать запозичила прагнення римлян до комфорту і у своїх віллах застосовувала усі технічні надбання античної доби – центральне опалення, каналізаційні системи, лазні, мозаїчні підлоги тощо. Вілли були не просто замиськими будинками знаті, а виконували роль маєтків, економіка яких базувалася на застосуванні праці рабів.

Водночас, попри входження до складу Римської імперії, Британія не стала рабовласницькою, місцеве населення зберегло свої наділи. Рабська праця зазвичай використовувалася при розбудові шляхів, на рудниках, які взяли під контроль римляни, та на віллах романізованої верхівки, причому у значно менших обсягах, ніж у Римі. У добу Пізньої Імперії, коли стала відчутною криза рабовласницької системи, поширилася практика передачі землі дрібним орендаторам – колонам, але у Британії їх було відносно небагато.

Романізація поширилася переважно у середовищі нобілітету і міщанства і не зачепила усі прошарки кельтського суспільства. Переважна більшість кельтського населення продовжувала мешкати у поселеннях і займатися традиційним сільським господарством. Технічної революції в аграрній галузі за доби панування римлян не відбулося, кельти продовжували використовувати важкий плуг, завезений на острів ще наприкінці I тис. до н.е. Водночас нового поштовху до розвитку отримало ремесло, забезпечуючи прагнення знаті до розкоші. У Британії з'являються майстерні з виготовлення мозаїки, дорогих меблів, витонченої кераміки, фрескового розпису. У географічному відношенні найбільше впливу романізації зазнали південно-східні та центральні регіони Британії, які повністю перебували під контролем імперії і де традиційна родова структура кельтського суспільства була підірвана. Але і там основна маса сільського населення зберегла кельтську мову і культуру.

Римське панування внесло відчутні особливості у релігійне життя Британії. У перші століття, поряд з традиційними віруваннями, на острові поширюються культури Юпітера, Юнони тощо, що призводить до цікавого синтезу кельтських і римських богів. Але поступово у Британію починає проникати християнство, перші паростки якого, ймовірно, були занесені купцями. Існують свідчення сучасників, що бл. 200 р. у Британії існували окремі християнські общини. Цей процес посилюється після узаконення християнської церкви Костянтином Великим у 313 р. Вже наступного року у столицях британських провінцій, зокрема у Лондоні, з'являються єпископи. А на початку V ст. британській чернець Пелагій виступив проти християнського догмату первородного гріха, обстоюючи думку, що вчинки людини залежать тільки від її волі й свідомості. Церква засудила пелагіанство як єресь, але воно отримало своїх послідовників. Сам Пелагій був відлучений від церкви.

У другій половині IV ст. Рим вступає у період занепаду, пов'язаного передусім з кризою рабовласницької системи. Економічні проблеми імперії наклалися на політичну нестабільність. У провінціях посилюються сепаратистські настрої, послаблюється місцева адміністрація, римські воєначальники, спираючись на вірні війська, вступають у боротьбу за трон.

У середині IV ст., відчуваючи слабкість імперії, на її кордонах активізувалися германські племена. Почастішали напади на Британію саксонських піратів. Загроза з їхнього боку стала настільки відчутною, що на узбережжі була побудована низка фортець, а у 343 р. запроваджена посада намісника «Саксонського берега», завданням якого була боротьба з піратством. У цей час Британія знову відчула напади з боку «північних диких народів», з якими раніше легіони справлялися досить упевнено. Тепер лише у 360-х рр. племена, що мешкали за Стіною Адріана, тричі порушували кордони. Найбільшу загрозу несло у собі спільне вторгнення піктів, скоттів і саксів у 367 р. Британське командування виявилось невідповідним, намісник, який відповідав за охорону узбережжя, загинув, а варварські племена почали грабувати внутрішні території провінції. Імператору довелося направляти спеціальні війська, щоб очистити Британію від варварів. Втім, на початку V ст. під тиском північних народів легіони були вимушені відійти від Стіни Адріана.

Наприкінці римської доби Британія двічі ставала опорою у боротьбі узурпаторів за владу. У 383–387 рр. воєначальник Магн Максим, здобувши популярність у боротьбі з піктами, проголосив себе імператором Нової Римської імперії у складі Британії, Галлії та Іспанії, вивівши при цьому з Британії частину військ. Після ліквідації заколоту римська імперія

не стала укріплювати свої північні рубежі – не вистачало ресурсів. На початку V ст. Рим, з останніх сил відбиваючи напади готів і вестготів на серце імперії – «вічне місто», почав виводити війська з найвіддаленіших провінцій, у тому числі з Британії. Імперія продемонструвала свою нездатність надалі захищати їх.

У 407 р. у боротьбу за престол вступив воєначальник Костянтин, який, спираючись на підтримку британських гарнізонів, проголосив себе імператором і вивів війська у Галлію. У 409 р. Британію покинули останні підрозділи. Це одразу використали варварські племена – у 408 р. сакси, об'єднавшись у велику армію, зробили спробу захопити узбережжя. Відчуваючи свою незахищеність, представники місцевої аристократії у 410 р. звернулися до імператора Гонорія з проханням допомогти в організації оборони від агресивних племен, але Гонорію було не до Британії – цього року вестготи захопили і розграбували Рим. Імператор повідомив, що віднині справа захисту Британії від варварів – у руках самих британців.

Таким чином, римська доба в історії Британії закінчилася через послаблення самої метрополії. За майже чотири століття Рим суттєво вплинув на розвиток кельтського суспільства, романізуючи його верхівку і долучаючи її до соціальних і культурних стандартів, що існували в імперії. Римська культура поширювалася двома шляхами – через впровадження системи управління та завдяки громадянам імперії, що оселялись у Британії, – чиновникам, купцям, відставним воякам та їхнім родинам.

Але більшість населення, що не була задіяна у системі управління провінцією і не проживала у містах, зберігала звичний соціальний і економічний уклад – романізація її торкнулась опосередковано, а північні регіони взагалі не зачепила. Збереглася кельтська мова і певною мірою кельтські релігійні культи, хоча й дещо трансформовані під впливом спочатку римського язичництва, а згодом християнства. Удар по кельтській спільноті нанесли не римляни, а германські племена англів і саксів. З іншого боку, римське завоювання поклало початок окремому історичному шляху Шотландії та формуванню окремого шотландського етносу.